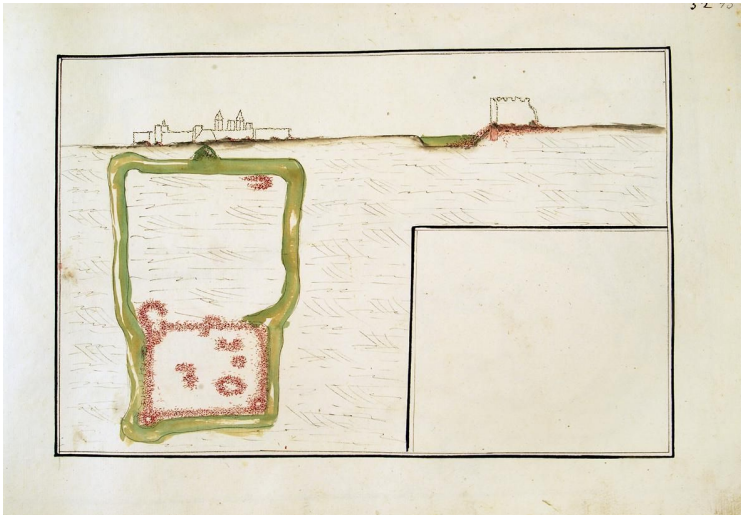

PHD DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

KAS GÉZA

**VÁRROMBOLÁS HAZÁNKBAN A TÖRÖK KIÚZÉSE UTÁN
(1699 – 1702)**

PILISCSABA

2010

I.

Az értekezés a karlócai béke (1699) és a Rákóczi-szabadságharc kitörése (1703) közötti időszakban elrendelt várrombolásokról szól. Ezek a köztudatban erőteljesen jelen vannak, mint a Habsburgok magyarellenességének eklatáns példái. A történelemtudomány azonban mindezidáig adós a kérdéskör alapos bemutatásával, csupán sablonos választ adott a problémára: a törökök kiűzésével feleslegessé vált egykori végvárrendszer elavult erősségeit, amelynek költséges fenntartását nem kívánta – és nem is tudta – a kiürült államkincstár magára vállalni, fel kellett számolni, nehogy rablók költözzenek falaik közé. A disszertáció e hiány pótlására vállalkozik.

A vizsgált intervallum jórészt feldolgozatlan szelete hazánk történetének: a legtöbb történeti munka a karlócai békekötés után azonnal a Rákóczi-szabadságharc kitörését tárgyalja. Bár igen rövid időszakról van szó, mégis ez köti össze az ország majdnem egész területén letűnt török világot a XVIII. századi Habsburg Birodalom keretein belül fejlődésnek induló Magyarországgal. Az oszmánok kiűzésével megkezdődött folyamatokat, az ország pacifikációját, valamint a feudális hadszervezet és közigazgatás modernizációját ugyan a Rákóczi-szabadságharc megszakította, mégis a szatmári békekötést követően ugyanazokat a problémákat kellett megoldani, mint 1699-ben. A disszertáció által vizsgált időszak tehát szorosan összefügg mind a Rákóczi-szabadságharccal, mind hazánknak a XVIII. századi Habsburg Birodalomba való integrációjával. Ebben a pár évben ugyanis közvetlenül tanulmányozhatóak a török hódítás

következtében állandósuló háborús állapot társadalmi, gazdasági hatásai, amelyekből számtalan konfliktus fakadt, melyek felszámolása és megoldása a következő kor legfontosabb feladata lett. Az 1699 és 1703 közötti időszak tervezetei ennek a folyamatnak az előkészületeiként is felfoghatóak.

II.

Az értekezés a várrombolásokat az egykorú közép-európai államkeretekben és a nemzetközi viszonyok figyelembevételével kívánja vizsgálni. A kérdéskör alapos bemutatása ugyanis nem lehetséges a Habsburg Birodalom geopolitikai helyzetének és a bécsi udvar diplomáciai erőterének ismerete nélkül. Ennek érdekében a szerző a már meglévő alap kutatásokat kiegészítve új forráscsoportokat tárt fel. Ezek közül kiemelkednek a *Deputatio des Status publico-oeconomico-militaris* (Deputáció), valamint a bizottságot vezető Ferdinand Bonaventura Graf von Harrach főudvarmester iratai. Ezekből ugyanis kirajzolódnak a hazánk új katonai berendezésének kidolgozása során megjelenő elképzelések, sőt az udvari csoportok nézetei és konfliktusai is.

E fondok új adatait egészítik ki a kormánysszervek, elsősorban az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara iratai, melyek a tervezeteken túl a végrehajtás legfontosabb irányítói is voltak. A kutatás szempontjából kiemelkedő értékűek az Udvari Haditanács protokollumsorozatai, amelyekből a II. József alatt kiselejtezett iratok tartalma hozzávetőlegesen rekonstruálható. A várrombolási

munkálatokhoz a vármegyei nemesi közgyűlések szolgáltattak érdekes adalékokat.

Összességében a dolgozat az Österreichisches Staatsarchiv három nagy gyűjteménye, a Haus- Hof- und Staatsarchiv, a Finanz- und Hofkammerarchiv és a Kriegsarchiv, illetve a Magyar Országos Levéltár forrásain alapul.

III.

A disszertáció legfőbb tudományos eredményeinek azon politikai, katonai és gazdasági megfontolások és ezek változásainak feltérképezése tartható, amelyek a várrombolások mögött meghúzódtak.

A vizsgált négy évben háromszor adták parancsba várak felszámolását. Először a karlócai béke rendelkezései szerint az új Habsburg-oszmán határ mentén, oszmán területen, de a határkijelölés végéig császári ellenőrzés alatt álló vidékeken kellett a kisebb őrhelyeket lerombolni. Ennek a korabeli békékben, így például a rijswijkiben (1697) is, általánosan megjelenő előírásnak a célja a korábbi Habsburg-oszmán békekötésektől – az oszmán erőfölény és a megfelelő természeti akadályok hiánya miatt – eltérő módon a béke valódi biztosítása, azaz a török portyák megakadályozása, lehetetlenné tétele volt. A várak felszámolásával ugyanis megszűntek a határ menti oszmán őrhelyek, a csapatok többsége ennek következtében a központi erődökben állomásozott, ezáltal a portyázások nehezkesebbé, illetve császári oldalról könnyebben megelőzhetővé váltak. Emellett a rombolások

végrehajtásával elérték, hogy az Oszmán Birodalom határ menti vilájetközpontjai külső védelmi övezet nélkül maradtak, ami egy esetleges újabb Habsburg-oszmán konfliktusban a császári seregeknek kedvezett. Ez különösen Temesvár és Belgrád esetében volt jelentős, mivel ezek a hatalmas erődök lényegében a határvédelem első vonalát alkották, s elfoglalásuk hatalmas területek birtokbavételét jelentette.

A rombolások végrehajtásával a határkijelölést vezető hadmérnököt, Luigi Ferdinando Marsigli-t bízták meg, aki e feladatot a határ menti parancsnokok segítségével lelkiismeretesen teljesítette. A munkálatok során többször került konfliktusba a helyi oszmán vezetőkkel, akik sikertelenül igyekeztek az őrhelyeket megmenteni a felszámolástól. Az elhúzódó tárgyalásokra és munkálatokra a Habsburg Birodalom nyugati lekötöttsége, a spanyol örökség problémája tett pontot, amikortól Bécs a déli határ szilárd rögzítésére és kiépítésére törekedett. Összességében az Una, a Száva, a Duna, a Tisza és a Maros mentén megszüntették Jaszenovác, Dubica, Ógradiska, Dobojs, Bród, később Novi és Új-Novoi, valamint Titel, Becekerék, Zsablja, Bece, Kis-Kanizsa, Csanád, Fönlak, Lippa, Facsád, Lugos, Lugosegres, Boksánbánya, Zsidóvár, Versec, Karánsebes és Mehádia erődítéseit.

A határkijelöléssel párhuzamosan Bécsben a Deputáció kidolgozta a birodalom új katonai berendezését. Ebben a hadügyet stratégiai, gazdasági és politikai megfontolások figyelembevételével a birodalom új határaihoz igazították.

A birodalom igen súlyos állapotban érte meg a XVII-XVIII. század fordulóját: a kincstár kiürült, a hadsereg óriási összegeket emésztett fel, a magyarországi hadszíntér szinte teljesen elpusztult, lakói lázongtak. Ugyanakkor sürgősen ki kellett építeni az új védelmi rendszert a déli határon, a kimerült tartományok terhein könnyíteni kellett, és a visszafoglalt területeken meg kellett indítani az újjáépítést, hogy minél hamarabb beilleszkedhessenek a birodalom gazdasági vérkeringésébe.

Az alapvető dilemma, amely lényegében minden mást meghatározott, a katonai kiadások csökkentésének mikéntje volt. Bizonyos tételek kihúzása az állam biztonságát veszélyeztette, így ezekhez, mint például az új déli határ kijelölése és a határvédelem kiépítése, az erdélyi Habsburg-uralom megszilárdítása érdekében citadellák emelése, nem nyúltak. Ennek következtében a hadsereg leszerelése került a viták középpontjába.

Az Udvari Haditanács és az úgy nevezett „Militärpartei” a birodalom biztonságára hivatkozva az új határvédelmi rendszer és a déli erődök kiépüléséig a hadsereg hadilétszámon tartása mellett érvelt, míg az Udvari Kamara és az úgynevezett „Merkantilpartei” a felesleges katonaság elbocsátásával akarta a kiadásokat lefaragni. Az előbbi nézet a szükséges fedezet előteremtése érdekében hajlandó volt az adóprésen tovább szorítani, míg az utóbbi nézet hívei a leszereléssel akartak a tartományok terhein könnyíteni.

A tárgyalások végeredménye egy kompromisszum lett: a haditanácsi álláspontot fogadták el a hadsereg leszerelésének gyakorlati kérdéseiről: a legénységi állományt csökkentették és nem

a tisztikart; a hadsereg elhelyezéséről: a frissen elfoglalt területek védelmére Erdélybe 14 956, Magyarországra pedig 29 354 főt rendeltek; míg a kamarai koncepció győzedelmeskedett a hadsereg ellátása és a zsold kérdésében.

A várrombolással kapcsolatban szintén szembekerült egymással a két csoport: a kamara a várakra, mint feneketlen pénznyelőkre tekintett, melyekből minél kevesebb van, annál jobb, így több komoly vár – például Kanizsa és Székesfehérvár – felszámolását javasolták. Velük szemben az Udvari Haditanács, amelynek tagjai hadi tapasztalataik következtében jobban tartottak az oszmánoktól, igen óvatosan nyilatkozott a várakról, hiszen ezekre még szükség lehetett. Végül egyfajta konszenzusos megoldásként csupán azon várak lebontását rendelték el, amelyek elveszítették védelmi funkcióikat és az ország belső békéjét veszélyeztették, vagyis amelyek esetében tartani lehetett attól, hogy „rablók” fészkelik be magukat falaik közé. Az udvari terminológia alattuk nem csupán az útonállókat értette, hanem a bujdosó végváriakat, kurucokat, akik miatt a Habsburg-uralom ingatag lábakon állt az országban. Ahogy a Deputáció igen tömören megfogalmazta:

„Eközben a többi felesleges hely kiürítésével és lerombolásával nem szabad várni, mivel jelenlegi állapotukban veszélyesek, és káros lenne, ha – isten ments! – felkelés törne ki és az ellenséges erelműek ezekbe a helyekbe fészkelnék be magukat.”

Tehát 1699-ben bizonyos várak – Gyula, Ecsed, Szentjobb, Szepesvár, Litava, Liekava, Léva, Simontornya, Tata, Veszprém, Pápa, Körmend, Dombóvár, Kaposvár, valamint a Balaton környéki,

egykor Kanizsával szembeni apró várak – mint például Zalavár kerültek fel a felszámolandó várak lajstromára. Látható tehát, hogy ekkor a belpolitikai szempontok játszották a főszerepet a rendelet megszületésében: Bécs célja az ország pacifikálása, a dinasztiaival szembenálló elemek ellehetetlenítése volt. Jól mutatja ezt, hogy ahol stabil Habsburg-uralom volt, mint Cseh- vagy Morvaországban, ott a kiürítések ellenére sem számolták fel az erősségeket; valamint az udvarhoz erősen kötődő vlahok, illetve rácok esetében a határtól messzebb fekvő lakóhelyek esetében sem ragaszkodtak a katonaparaszti kiváltságok megszüntetéséhez. Azaz kifejezetten a bécsi szemszögből megbízhatatlan, örökösen lázadó, magyar katonai és félkatona-elemek elleni fellépés részeként adtak parancsot a felesleges várak felszámolására.

A végrehajtás azonban a legtöbb helyen elmaradt, csupán az aradi erőd által védett területen Gyula és Ecsed erősségeinél zajlottak munkálatok. A Haditanács ugyanis a határkijelölés és az új határvédelmi rendszer kiépítéséig nem akarta a korábbi védelmi rendszert felszámolni, nehogy védtelenül maradjanak a frissen visszafoglalt területek. Az említett két várnál is csupán részleges bontásokat hajtottak végre: Gyulánál a palánkból emelt külső várat számolták fel, míg Ecseden az omladozó vár külső szarvműveit hányták szét.

Az egyéves munka után megalkotott berendezési terv azonban már a következő év nyarára elvesztette aktualitását. A spanyol örökösödés kérdése miatt a császári udvar újra háborúra készült XIV. Lajos ellen. Ez pedig alapvetően változtatta meg a

korábban felállított fontossági rangsort: ennek következtében a határkijelölést felgyorsították, az erődök kiépítését nagyjából befejezték, s az új hadszíntérre való felvonulás vált kiemelt feladattá.

Minthogy azonban a birodalom gazdasági helyzete az egy évig tartó béke alatt alapvetően nem változott, ezért igen korlátozott erőforrásokat tudtak csak mozgósítani. Emiatt a katonák létszáma nem érthette el a Haditanács által szükségesnek ítélt nagyságot, aminek következtében a csapatok átcsoportosításával ellensúlyozták a hiányt, vagyis a birodalom nyugati területeire – Észak-Itáliába és a Rajnához – irányították át az ezredeket. Ennek következtében az 1700-ban Magyarországon és Erdélyben állomásozó 44 310 katonából 1701 nyarára 21 887 maradt.

A feszült magyar helyzet miatt ez az 50 %-os csapatkivonás veszélyeztette a Habsburg-uralmat, mivel az országban maradt erő nem volt elegendő a Kárpát-medence ellenőrzésére. Ebben a helyzetben pedig az udvar is a magyar elégedetlenség fegyveres kirobbanására számított.

„...mivel Őfelségének nemcsak egy erős hatalommal, tudniillik az Oszmán Portával, hanem a tartománnyal és lakóival is számolnia kell, akik, ahogy az eddigi példák elégségesen mutatják, hajlamosak a felkelésre a számukra szokatlan adóterhek miatt és a német kormányzat természetétől idegenkednek, következésképpen hűségükben megbízni nem szabad; ha az erősségek és különösen a határok nincsenek jó védelmi állapotban, minden felszereléssel és erős katonasággal ellátva, hogy minden váratlanul kitörő felkeléssel rögtön a helyszínen szembeszállhassanak, akkor féltő, hogy mikor

Őfelsége csapatai egy másik háborúban lesznek lekötve, a magyarok a rájuk tett ígát megpróbálják lerázni, ...”

Ennek következtében az Udvari Haditanács elnöke, Heinrich Franz von Mansfeld a további csapatkivonások feltételül az üresen maradó várak lerombolását szabta. Látható, hogy a külpolitikai és a gazdasági helyzet hatására a haditanácsi álláspont megváltozott: míg 1699-ben vonakodtak a felesleges várak felszámolásától, addig 1702-re a spanyol örökösödési háború sikeres megvívásának egyik előfeltételét látták benne. Azaz megszületett az elhatározás a legfelsőbb hadvezetésben is a várrombolás végrehajtására.

A fentiek miatt a várak kiválasztása igen nagy körültekintéssel történt. Alapvető kritérium volt, hogy a felszámolandó erősségek ne tartozzanak az új határvédelmi rendszerhez és ne ellenőrizzék a fő útvonalakat, azaz a Duna, a Dráva és a Tisza völgyét. Ezen felül a Haditanács főbb szempontjai a következők lehettek:

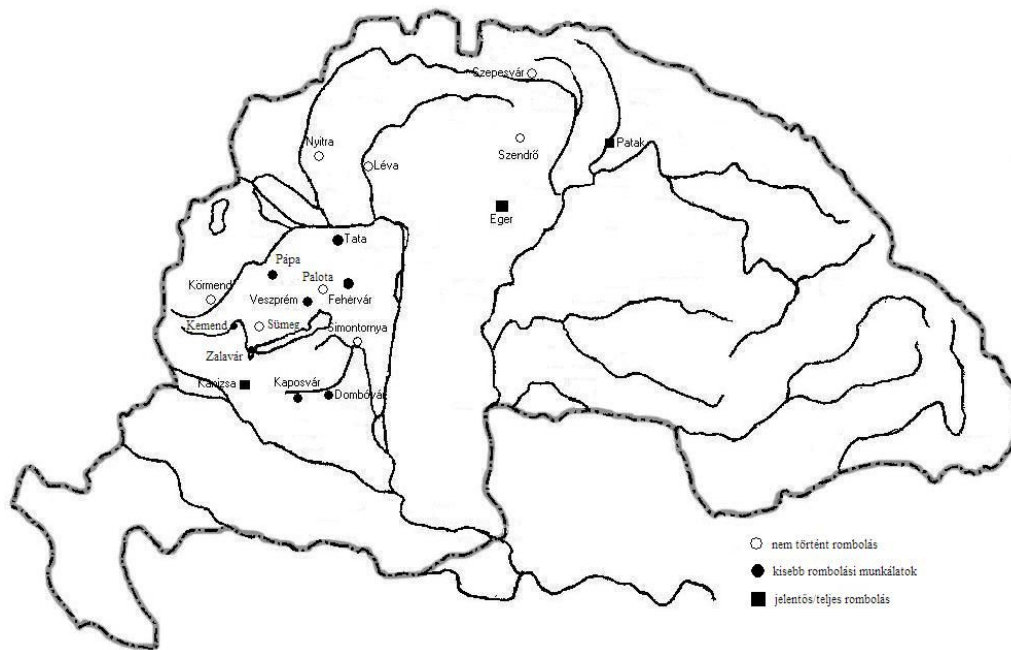
- a. császári-királyi katonasággal őrzött várak legyenek, ezáltal minél több haderőt felszabadítva a nyugati hadműveletekhez;
- b. modernebbnek számító, mélységi, tagolt védelemmel rendelkező erősségek legyenek, ezáltal a várható felkelés katonai lehetőségei szűkülnek;
- c. jelentős gazdasági és népességkoncentrációval rendelkezzen, ezáltal a lakosság tömegeit fosztják meg ellenállási lehetőségeiktől;

d. a felszámolásokkal megkönnyítsék a császári hadsereg bevonulását nyugatról az országba.

Ezen szempontok alapján pusztulásra ítélték: Szendrő (a, b. pont alapján), Sárospatak (a, b. pont alapján), Szepesvár (a. pont alapján), Eger (a, b, c. pont alapján), Székesfehérvár (a, b, c, d. pont alapján), Palota (d. pont alapján), Simontornya (d. pont alapján), Nyitra (b, d. pont alapján), Léva (a. pont alapján), Tata (b, c, d. pont alapján), Pápa (b, c, d. pont alapján), Veszprém (a, b, d. pont alapján), Kanizsa (a, b, d. pont alapján), Zalavár (d. pont alapján), Körmend (c, d. pont alapján) a Balaton környéki várakkal egyetemben, Kaposvár (d. pont alapján) és Dombóvár (d. pont alapján) erősségét.

A rendelet az érintett várak felsorolásán kívül aprólékosan szabályozta a végrehajtás menetét is. Ennek ellenére az egységes eljárás nem valósult meg, hanem a helyi érdekek – birtokosok és udvari kapcsolataik –, lehetőségek – rendelkezésre álló munkaerő, pénz, idő – és a végrehajtással megbízott emberek hozzáállásának függvényében alakult az érintett erősségek sorsa. Összességében a lerombolásra ítélt 19¹ vár közül egyet (Kanizsa) számoltak fel teljesen (5,2 %), kettő (Eger, Sárospatak) vált teljesen védtelenné (10,4 %), nyolc (Pápa, Tata, Veszprém, Székesfehérvár, Zalavár, Kemend, Dombóvár és Kaposvár) erősségnek külső védműveit rombolták le (42 %), nyolc (Palota, Körmend, Sümeg, Nyitra, Léva, Szepesvár, Szendrő, Simontornya) helyen nem hajtották végre a rombolást (42 %).

¹ A rendeletben 17 vár szerepelt, de rajtuk kívül Sümeg és Kemend kapcsán is történtek lépések a rombolás érdekében, így ezeket is beszámítottam.

Az 1702. évi várrombolási rendelet végrehajtása

Látható, hogy alig több mint 50 %-ban valósult meg a rendelet. Ennek ellenére leszögezhetjük, hogy az Udvari Haditanács legfontosabb céljai megvalósultak, mivel a modern védművekkel rendelkező, regionális jelentőségű várak elveszítették katonai szerepüket. A többi erősség esetében azonban megelégedtek félmunkával is, azaz a falak egy részének lebontásával, ezáltal téve védhetetlenné a várat. Sorsukat azonban nem a bécsi szándék, hanem a helyi lehetőségek, érdekek döntötték el.

Az értekezés kutatási eredményei alapján tehát úgy tűnik, hogy az 1699. évi várrombolási rendelet egy békeidőben lépésről-lépésre kialakítandó új katonai szervezet részeként, elsősorban belpolitikai okokból született meg. Ebből fakadóan maga a Haditanács sem sürgette végrehajtását, így az intézkedés Gyula és Ecsed kivételével nem valósult meg. Az 1702. évi rendeletet a spanyol örökösödési háború kirobbanása miatt adták ki, mivel ezáltal akarták előkészíteni további katonaság kivonását a Kárpát-medencéből és ellehetetleníteni a várható magyar felkelést. Ennek következtében az Udvari Haditanács gyorsan végre akarta hajtatni a rendeletet, ami csak a leglényegesebb esetekben sikerült. Így az érintett várak többsége utolsó katonai szerepét a Rákóczi-szabadságharcban játszotta, amely után elvesztették jelentőségüket.

IV.

Konferenciák

2005. PPKE BTK Történettudományi Doktori Konferencia: *Széchenyi Pál kalocsai érsek vitája a Haditanáccsal.*
2005. A 25. Schleiningger Gespräche konferencia: *Die Burgschleifung und die Familie Batthyany* [A várrombolás és a Batthyány család].
2006. PPKE BTK Történettudományi Doktori Konferencia: *Katonai berendezési tervek a karlócai béke után.*
2010. Széchenyi Pál emlékkonferencia: *Széchenyi Pál élete és működése.*

Publikációk

- Attila lakomájának művelődéstörténeti háttere, Than Mór képe alapján.* In: Honismeret 2003/4. 3-7.
- Zengg 14. századi városképe az ingatlanleírások alapján.* In: Sic itur ad astra 2005. 1-2. 103-116.
- A Batthyány család és a várrombolás.* In: Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenten. 2005. október 27-29. Szerk. Nagy Zoltán. Szombathely, 2006. 145-148.
- Széchenyi Pál kalocsai érsek és a Haditanács vitája Sümeg váráról.* In: Mindennapi élet a török árnyékában. Khronosz 1. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2008. 115-125.

Esterházy Pál nádor két tábori felszerelésének összehasonlítása (1683-1684). In: *Hadtörténelmi Közlemények* 535-550.

Recenzió

Richard PERGER, Ernst Dieter PETRITSCH: Der Gasthof „Zum Goldenen Lamm” in der Leopoldstadt und seine türkischen Gäste című tanulmányának ismertetése. In: *Keletkutatás* 2002 őszi- 2006 őszi. 237-242.